

V. GRINAVECKIS

DĖL KELIŲ LIETUVIŲ KALBOS TARIŲ YPATYBIŲ

1. Ypatingi dvigarsių *am*, *em* pakitimo atvejai

Žemaičiai dounininkai ir šiaurės dūnininkai dvigarsių *am*, *em* pirmąjį sandą yra susiaurinę¹. Tačiau antriniai dvigarsiai *am*, *em* yra išlikę su nesusiaurintu pirmuoju sandu. Betgi dūnininkai apie Švėkšną, Gařdamą vienaskaitos ir daugiskaitos naudininkų galūnių antrinį dvigarsį *am* yra išvertę į *om*, pvz.: *sanom* ~ *senám*, *kom* ~ *kám*, *šetom* ~ *šitam*, *daržoms* ~ *daržáms*, *darboms* – *darbáms* ir kt.². Kitų galūnių antriniai dvigarsiai *am*, *an* pirmųjų sandų šioje šnektoje nėra susiaurinę, pvz.: *biegám* ~ *bégam*, *tarakânc* ~ *tarakânas* ‘tarakonas’ ir kt.

Apie Gařdamą yra išnykęs būdvardžių, įvardžių, būdvardiškujų skaitvardžių ir dalyvių vienaskaitos vietininko galinis *-e*. Todėl minėtojo linksnio formoje susidarė antrinis dvigarsis *am*, kuris netoli Gařdamo esančio Juškáičių k. šnektoje yra išvirtęs į *om*, pvz.: *baltom* ~ *baltamè*, *gerom* ~ *geramè*, *mažom* ~ *mažamè*, *rauduonom* ~ *raudonamè*; *anom* ~ *anamè*, *ketom* ~ *kitamè*, *šetom* ~ *šitame*, *vi'nom* ~ *vienamè*; *vazūjamom* ~ *vaziúojamame*, *vėrdamom* ~ *vėrdamame* ir kt.

Po minkštojo priebalsio minėtos šnektos vienaskaitos vietininko antrinio dvigarsio *am* pirmasis sandas *a* yra supriešakėjęs, išvirtęs į *e*, kuris yra susiaurėjęs, tariamas kaip *ę*, pvz.: *augontem* ~ *áugančiame*, *biegontem* ~ *bėgančiame*, *bėgosem* ~ *bėgusiamè*, *ūžontem* ~ *ūžančiame* ‘ūžiančiame’, *vėrdontem* ~ *vėrdančiame* ir kt. Tačiau dėl galūnės *-om*, einančios po kietojo priebalsio, analogijos dažnai ir po minkštojo priebalsio vartojama galūnė *-om*, pvz.: *áugonč'om* ~ *áugančiame*, *bėgonč'om* ~ *bėgančiame*, *ūžonč'om* ~ *ūžančiame* ‘ūžiančiame’ ir kt. Kirčiuotos galūnės, einančios po minkštojo priebalsio *-am*, čia tariamos tik kaip *-om*, pvz.: *gėl'om* ~ *giliamè*, *graž'om* ~ *gražiamè*, *š'om* ~ *šiamè* ir kt.

Aukščiau minėtos vietininko formos su apibendrinta galūne *-om* po minkštojo priebalsio tariamos ir su afrikatomis *č*, *dž* prieš tą galūnę. Dėsningsi šiuo atveju afrikatos prieš galūnės senąjį trumpąjį *a* turėtų nebūti. Jos ir nėra prieš dėsningą galūnę *-em* (iš *-am* – *biegontem* ~ *bėgančiame*). Prieš apibendrintą galūnę *-om* afrikata, matyt, įsivesta naujai, todėl, kad tarmėje prieš galūnės *o* dėsningsi *tj*, *dj* yra išvirtę afrikatomis *č*, *dž*, pvz.: *jáuč'o* ~ *jáučiu*, *mėdž'o* ~ *medžiù* ir kt. Pakeitus galūnės *-em* į *-om* pagal kitų formų, kur afrikatos *č*, *dž* prieš galūnę *-o* yra iš seno, analogiją, ir tarmės *t*, *d* pakeisti į *č*, *dž*.

Vienaskaitos vietininko galūnės *am* (po minkštojo priebalsio *-em*) pakitimo į *om* (*em*) žemaičių dūnininkų tarmės Juškáičių k. šnektoje ligi šiol niekas nebuvo pastebėjęs. Tas pakitimas kalbos mokslui nebuvo žinomas.

¹ V. Grinaveckis. Žemaičių tarmių istorija (Fonetika). V., 1973, p. 203–208.

² Ten pat, p. 206.

Veiksmazodžių daugiskaitos 1 asmens galūnės *-am* (*bĕgām ~ bĕgam, tī'lām ~ tĭlam* 'tylime') nėra išvirtęs į *om*. Neišvirtimo priežastis gali būti tai, kad daugiskaitos 2 asmens galūnė yra *-at* (*bĕgat ~ bĕgat*), kur *a*, nebūdamas dvigarsyje, negalėjo susiaurėti. Dėl jo analogijos galėjo išlikti ir 1 asmens *a*. Betgi daugiausia reikšmės galėjo turėti ta aplinkybė, kad daugiskaitos 1 asmens galūnės dvigarsis *-am* sangražinėje formoje nesudaro dvigarsio (plg. *sòkām ~ sùkam* ir *sòkamĭes ~ sùkamĕs*). Laikyti daugiskaitos 1 asmens galūnės dvigarsį *-am* vėlesniu negu minėto vienaskaitos vietininko *-am* nėra jokio pamato, nes jau M. Mažvydo Katekizme daugiskaitos 1 asmens galūnė vartojama sutrumpinta, pvz.: *turim*³, *vadinam*⁴, *atleidem*⁵ ir kt. Pirmasis antrinių dvigarsių *am, an* sandas išlieka nepakitęs ir tais atvejais, kai tie dvigarsiai yra susidarę sutrumpėjus vienaskaitos vardininko galūnei (pvz.: *trānc ~ trānas, tarakānc ~ tarakānas* 'tarakonas'), taip pat sutrumpėjus pusdalyvio galūnei (pvz.: *sakĭdāms ~ sakĭdamas, vartĭdāms ~ vartĭdamas*) ir kt. Pirmojo dvigarsio sando nesusiaurėjimą ir šiuo atveju, matyt, lemia kitų kaitybinių formų poveikis, nes kitose formose *a* ir *m, n* nesudaro dvigarsio, pvz.: *trāna ~ trāno, tarakāna ~ tarakāno, sakĭdama ~ sakĭdama* ir kt.

Kitame dūnininkų plote, kur audininkų galūnės *am* yra išvirtęs į *om*, vienaskaitos vietininko galūnės *-ame* galinis balsis nėra išnykęs. Pavyzdžiui, apie Švėkšną vartojama: *gĕrāmĕ ~ geramĕ, ànāmĕ ~ anamĕ, tāmĕ ~ tamĕ* ir kt.

2. Ypatingi dvigarsio *an* pakitimai

Žemaičių dūnininkų apie Laūkuvą dvigarsiai *am, an* yra išvirtę į *om, on*. Tačiau dviejuose žodžiuose *ūnžūls* 'ažuolas' ir *spū'ngū'lie* 'spanguolė' vietoj laukiamo *on* tariamas *un*. Atrodo, kad minėtuose dviejuose žodžiuose turima balsių asimiliacija: prie tolesnio skiemens *u* (atliepiančio bendrinės kalbos *uo*) derinamas pirmojo šių žodžių skiemens balsis *o*, kuris dėl to išvirsta į *u*.

Reikia pasakyti, kad patys seniausieji, baigiantys išnykti tarmės atstovai tuos žodžius dažniausiai dar taria su *on* (*ònžūls, spòngū'lie*).

Intarpinio veiksmazodžio *šalti* laukuviškių žemaičių esamojo laiko forma vartojama keleriopa: *šâl, šâln, šŭln, šâlst*. Pirminė šio intarpinio veiksmazodžio esamojo laiko forma yra buvusi **šanla*, kuri tos vietos žemaičių dėsningai turėtų išvirsti į **šõnla*. Įvykus metatezei, turėjo atsirasti forma **šõlna*. Tačiau tokios formos toje tarmėje nėra. Vartojama tik *šâln* ir *šŭln*. Reikia manyti, kad forma su *u* (*šŭln*) yra atsiradusi pagal tokių formų kaip *kŭrn* „kiūra“ analogiją. O forma *šâln* balsį *a* turi pagal kitas to paties veiksmazodžio formas *šâlti, šâlo* (tarm. *šâlte, šâla*), plg. dar *bâlte, bâln* (*bâlst*), *bâla*; *sâlte, sâln* (*sâlst*), *sâla* ir kt.

3. Vienos vidurio aukštaičių priedzūkio šnektos balsių *ė, o* pakitimas

Alytaūs raj. Puniõs apyl. Skráičionių k. šnekte dvibalsis *uo* išvirtęs į *ua* ar *va*, kaip ir kitur apie Punią, Jiẽzną, Birstoną⁶. Minėtame Skráičionių k. balsiai *o, ě* žodžio kamienne yra virtę diftongoidais (*u*)*o, (i)ė*, pvz.: *b(i)ėkt' ~ bĕgti, g(i)ėrė ~*

³ M. Mažvydas. Pirmoji lietuviška knyga. V., 1974, p. 169₃.

⁴ Ten pat, p. 117₁₆.

⁵ Ten pat, p. 129₁₄.

⁶ Plg. Z. Zinkevičius. Lietuvių dialektologija. V., 1966, p. 87.

gėrė, j(i)ėdž'os ~ ėdžios, j(i)ėrùkas ~ ėrùkas, plev(i)esvāt ~ plevėsuoti, v(i)ėlvāt ~ vėluoti, s(i)ėjà ~ sėjà, p(i)ėdos ~ pėdos, t(i)ėvas ~ tėvas; br(ú)olis ~ brólis, J(u)onùkas ~ Jonùkas, m(u)otin(i)ėle ~ motinėlė, (u)obelis ~ obelis, (u)olà ~ olà, (u)oškà ~ oškà, r(u)ogùtės ~ rogùtės ir kt.

Po priebalsio *l* balsis *ė* nėra sudvibalsėjęs, tariamas kaip *ε*. Tai, galimas daiktas, rodo, kad balsių *o, ė* dvibalsėjimas šioje šnektoje nėra senas. Jis turėjo atsirasti po *l* sukietėjimo ir greičiausiai po *uo* išvirtimo į *va*.

4. Veiksmazodžių daugiskaitos 1 asm. galūnė *-mė*, 2 asm. *-tė*

Veiksmazodžių asmenuojamųjų formų daugiskaitos 1 asmens galūnė *-me* ir 2 asmens galūnė *-te* daugumas lietuvių kalbos tarmių turi sutrumpintą, t.y. vartojamą be galinio *-e*. Tikslai nedidelė pietinių vakarų aukštaičių bei vakarų dzūkų dalis vartoja minėtas galūnes nesutrumpintas⁷.

Jieznė ir jo apylinkėse mūsų pastebėta minėtos galūnės su galiniu *-ė*, pvz.: *aĩnamė* 'eĩname', *lāsamė* 'lesame', *beĩgemė* 'baigiame', *tikimė* 'tikime', *rāšomė* 'rašome', *sùkomė* 'sukome', *rāšėmė* 'rašėme', *rašýdavomė* 'rašydavome', *lėksimė* 'lėksime', *sùktumė* 'suktume', *lėkimė* 'lėkime', *sùkimė* 'sukime'; *aĩnatė* 'einate', *lāsatė* 'lesate', *beĩgetė* 'baigiate', *tikitė* 'tikite', *rāšotė* 'rašote', *rāšėtė* 'rašėte', *raší·davotė* 'rašydavote', *lėksitė* 'lėksite', *sùktutė* 'suktute' *lėkitė* 'lėkite', *sùkitė* 'sukite' ir kt.

Kaip gretiminės Jiėzno šnektoje vartojamos ir sutrumpėjusios galūnės be galinio *-ė*, pvz.: *aĩnam* 'eĩname', *aĩnat* 'einate' ir kt.

Jieznos apylinkėse vartojamų veiksmazodžių daugiskaitos 1 ir 2 asmenų formų su galūnėmis *-mė, -tė* ligi šiol niekas nebuvo pastebėjęs, kalbos mokslui jos buvo nežinomos. Tokias formas (su galūnėmis *-mė, -tė*) A. Vidugiris buvo girdėjęs tik Zietelos apylinkėse. Z. Zinkevičiaus nuomone, šių galūnių *ė* perimta iš sangražinių formų⁸. Tai visai įtikima. Čia dar galėjo reikšmės turėti ir kirtis. Kaip žinoma, lietuvių kalbos ploto pietų ir rytų pakraščiuose kai kurių veiksmazodžių sangražinės formos gauna galūnės kirtį (pvz.: *sėdōs, sėdomės, sėdotės* ir kt.)⁹. Kaip rodo M. Daukšos raštai, senovėje veiksmazodžių galūninis kirčiavimas buvo plačiau paplitęs, ir jis gali atspindėti senovinį galūninį veiksmazodžių formų kirčiavimą¹⁰. Tokiu būdu kirčiuotos galūnės *-ė*, sangražinių formų įtakos remiamas, Jiėzno šnektoje galėjo būti apibendrintas visų veiksmazodžių daugiskaitos 1 ir 2 asmenų galūnėms.

Žemaičiai dūnininkai apie Laūkuvą, Kvėdarną, Kal̄tinėnus, Varniūs, Pāvandėnę vartoja būsimosios 2 asmens galūnę *-tė*, pvz.: *āukstė* ~ *āugstė* 'augsite', *dėrpstė* ~ *dirbste* 'dirbsite', *nėštė* ~ *nėšte* 'nešite', *varistė* ~ *varýste* 'varysite' ir kt. (Laūkuva)¹¹. Balsio *ę* siaurumas rodo, kad galūnės trumpėjimo metu

⁷ V. Grinaveckis. Galūnių trumpėjimas lietuvių kalbos tarmėse. — Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai. V., 1959, t. 8, p. 97; Z. Zinkevičius. Min. veik., p. 336.

⁸ Z. Zinkevičius. Min. veik., p. 336.

⁹ Ten pat, p. 333; E. Grinaveckienė. Kai kurios Gervėčių tarmės veiksmazodžio ypatybės. — Kn.: Baltų kalbų veiksmazodžio tyrinėjimai. V., 1973, p. 224; J. Kardelytė. Gervėčių tarmė. V., 1975, p. 80.

¹⁰ P. Skardžius. Daukšos akcentologija. K., 1935, p. 201–202.

¹¹ Daugiskaitos 1 asmens galūnė šiose žemaičių dūnininkų šnektose yra *-ma*, pvz.: *āuksma* ~ *āugsma* 'augšime', *dėrpsma* ~ *dirbsma* 'dirbsime' (sangražinė forma *dėrpsmūos* ~ *dirbsmos* 'dirbsimės').

ē jau buvo siauras. Taigi turėjo būti **augstė*, **dirbstė* ir kt. Reikia manyti, kad žemaičių galūnės *-tę* ir Jiėzno šnektos *-tė* balsio siaurumo kilmė aiškintina vienodai, jeigu žemaičių *-ę* nėra atsiradęs iš *-e* dėl siauravimo nekirčiuotoje pozicijoje.

Tačiau žemaičių sangražinės formos galūnė nuo nesangražinės labai skiriasi (*sõ.kstę ~ sũkste* 'suksite' ir *sõksties ~ sũkstės* 'suksitės'). Todėl čia sangražinės formos poveikis nesangražinės formos galūnei įmanomas tik tokiu atveju, jeigu jis būtų vykęs labai seniai – prieš žemaičių nekirčiuotų ilgųjų galūnių balsių trumpėjimą, kada sangražinė ir nesangražinė galūnė buvo tokia pat (**sũkstė* ir **sũkstės*).

Pietryčių dūnininkai apie Kražiūs, Pajūrį vartoja formą *sũkste*¹² su galiniu *-e*, kuris rodo, jog galūnių trumpėjimo metu čia *e* buvo platus, kitaip jis būtų išvirtęs į *i*, plg. tų pačių šnektų *sáulį ~ sáulė, kíelį ~ kėlė*, kur galūnės ilgasis *ē* trumpėjimo metu jau bus buvęs pasiaurėjęs, todėl dėsningai išvirto į *i*.

Apie Viduklę (Auškėlių k.) minėtoji daugiskaitos 2 asmens dviskiemenė forma, eigu šaknis yra trumpa ar tvirtagalė, kirčiuojama galūnėje, pvz.: *mestė* 'mesite', *rastė* 'rasite', *sukstė* 'suksite' ir kt. Gretimai (ypač jaunesniųjų tarmės atstovų) pavartojamos formos ir su šaknies kirčiu, pvz.: *kàste, mèste, ràste* ir kt.

Daugiaskiemenės ir tvirtapradės šaknies dviskiemenės formos ir Viduklės apylinkėse kirčiuojamos tik kamiene, pvz.: *áukste ~ áugste* 'augsite', *išbarstýste ~ išbarstýste* 'išbarstysite' ir kt.¹³

Viduklės apylinkių 2 asmens galūnės kirtis, galimas daiktas, yra senovinio galūninio kirčiavimo liekana. Dėl to galime palyginti tokius M. Daukšos esamojo laiko pavyzdžius su senoviniu galūnės kirčiu *giriamė, imamė, imatė, keliamė, minimė, regimė, renkamė* ir kt.¹⁴

Esamojo ir būtojo kartinio laiko daugiskaitos 1 ir 2 asmens formų galinis balsis minėtame šiaurės vakarų ir pietryčių dūnininkų plote yra išnykęs, pvz.: *nėšam ~ nėšam, nėšat ~ nėšat, nėšiem ~ nėšiem, nėšiet ~ nėšiet* (Laūkuva). Galinio balsio išnykimo priežastis yra tai, kad šios formos buvo vienu skiemeniu ilgesnės už 3 asmens formą, todėl jų galinis balsis galėjo išnykti, kad skiemenų skaičius būtų suvienodintas¹⁵. Būsimojo laiko daugiskaitos 1 ir 2 skiemenų formos iš seno čia nebuvo ilgesnės už kitas (*dėrpsma, dėrpstę | dīrpste*), todėl galinis balsis čia išliko.

О НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ГОВОРОВ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

1. В жемайтско-дунининкском говоре окрестностей Гардамас (Шилутский р-н) вторичное дифтонгическое сочетание *am* в форме местного падежа единственного числа имен прилагательных, местоимений и причастий превратилось в *om*. Напр.: *baltõm ~ baltamė* „в белом“, *gerõm ~ geramė* „в добром“, *ketõm ~ kitamė* „в другом“, *vėrdamõm ~ vėrdamame* „в кипящем“.

¹² Daugiskaitos 1 asmens forma ir čia vartojama su galūne *-ma*, t.y. *sũksma ~ sũksma* 'suktime'.

¹³ Daugiskaitos 1 asmens forma Viduklės apylinkėse vartojama su galūne *-me*, pvz.: *kàsme* 'kasime'. Galūninio šios formos kirčiavimo čia nepastebėta.

¹⁴ P. Skardžius. Min. veik., p. 199.

¹⁵ V. Grinaveckis. Galūnių trumpėjimas lietuvių kalbos tarmėse. — Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai, t. 8, p. 97.

2. В жемайтско-дунининкском говоре окрестностей Лаукувы дифтонгические сочетания *am, an* превратились в *om, on*, за исключением двух слов, в которых *an* превратился в *u'n* (*û'nžû'ls ~ ážuolas* „дуб“, *spû'ngû'lie ~ spanguolė* „клюква“).

По всей вероятности, превращение *an* в *un* в упомянутых словах зависит от ассимиляционного воздействия *u*, стоящего в последующем слоге.

3. В среднеаукштайтском говоре дер. Скрайчёнис (Алитусский р-н) гласные *é, o* в основе слова превратились в дифтонгоиды */i/é, /u/o/*, напр.: *b/i/ékt' ~ bėgti* „бежать“, *br/ú/o-lis ~ brólis* „брат“ и др. В окончании слова монофонги *é, o* сохраняются.

4. В среднеаукштайтском говоре окрестностей Езнаса глагольные формы 1-го и 2-го лиц множественного числа употребляются с окончаниями *-mė, -tė*, напр.: *rāšomė* „мы пишем“, *rāšotė* „вы пишете“ и др.

Конечное долгое *-ė* в данных формах, по-видимому, позаимствовано из возвратных форм, ср. *rāšomės* „мы подписываемся“, *rāšotės* „вы подписываетесь“. Кроме того, сохранению долгого гласного *-ė* могло способствовать его древнее ударение.

V. MAŽIULIS

PR. PAYCORAN „SEBENGESTIRNE“ E 6 ETIMOLOGIJA

Šio pr. žodžio neišaiškinta nei kilmė, nei reikšmė, – žr. Trautmann, Die altpreuß. Sprachdenkm., p. 388 (ir liter.); Endzelīns, Senprūšu valoda, p. 218. Manyčiau, kad vok. *sebengestirne* (E 6) kartu su pr. *paycoran* bus reiškęs ne ką kita, o „(žvaigždžių) sietyną, die Pleiaden“. Šitai rodo pr. *paycoran* etimologija, kurią siūlau tokią. Pr. *paycoran* taisytinai į *paytoran* (E raidės *c* taisymą į *t*, kaip prūsistams žinoma, galėtume net ir konjektūra nelaikyti), kuris yra **paitāran* (t. y. **paitōran*) arba **paituran* ar net **paitaran* (*o*-kamieno nom. sg. neutr.) – priesagos [plg. lie. *-ora-* (resp. *-ura-*, *-ara-*), žr. Skardžius. Lietuvių kalbos žodžių daryba, p. 302–309] vedinys iš verbalinės (ar nominalinės < verbalinės) šaknies pr. **pait-* resp. **peit-* (: **pit-*) „spiesti(s), spisti“, giminiškos su ryt. balt. **speit-* (: **spit-*) > lie. *spiet-ė* resp. *spiesti* „schwärmen; konzentrieren, einen Schwarm abgeben“ (: *spisti*), la. *spiēst* „schwärmen“; dėl santykio pr. **peit-*: ryt. balt. **speit-* plg. pvz. lie. *kètė* (resp. *kėsti*): *skètė* (resp. *skėsti*) ir pan. Taigi pr. *paycoran* (E 6) reiškė „(žvaigždžių) spiečių“ > > „(žvaigždžių) sietyną, die Pleiaden“ (būtent šis žvaigždynas labiausiai ir primena spiečių).